

Pekin’de Yeni Bulunan Dört Dilli Abidenin Çağatay Türkçesi Kısmı Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Ahmet HOJAM

Goethe University, Turkology Department

Özet

1759 yılında Qing-Mançu Hanı Aysin’giro Hongli sonunda tüm Doğu Türkistan’ı istila etmiştir. Zafer kazanan Mançu askerleri eski Uygur Hanı’nın kellesini ve batıya kaçamayarak esir düşen Han Cemaatlerini Pekin’e götürmüştür. Bu esirler Pekin’e 12 Nisan 1760 yılında gelmiştir. Mançu Hanı bu zaferi kutlamak için Pekin’in dışında muhteşem bir tören sahnesi hazırlatmış ve buna ait binalar inşa ettirmiştir. Bu zafer kutlamasını hatırlatmak için ise törenden sonra sahnenin hemen yanına içinde Mançuca, Çince, Moğolca ve Çağatay Türkçesi’nden ibaret dört dilli bir abide ve üstüne de bir revak yaptırmıştır. Mançu İmparatorluğu döneminde devlet tarafından Çağatay Türkçesi ile de yazılmış çok dilli belgelerin sayısı az değildir. Ama günümüze ulaşabilen abidelerin sayısı azdır. Tarafımızca, 1764 senesinde Pekin iç şehrinde yapılmış Uygur camisinin avlusunda bulunan meşhur dört dilli abide üzerinde araştırma yapılmıştır. Bu abide bulunduğu yer nedeniyle şimdiye kadar farkedilmemiş ve üzerinde araştırma yapılmamıştır. Bu bildiri abidenin tarihî arka planı ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış kısmının dil özelliği üzerinde durulacaktır. Söz konusu abidenin Çağatay Türkçesiyle yazılmış kısmının transkripsiyonu ve İngilizce tercümesi verilecektir. Çalışmamız bu metin üzerine yapılmış ilk araştırmadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Çağatay Türkçesi, Pekin, Çok Dilli Abide

An Overall Assessment On The Chagatai Turkish Part Of The New Four Languages Monument Of Beijing

Abstract

In 1759 A.D., the Manchu emperor Ayshin’giro Hongli finally conquered the whole East Turkistan¹. The Manchu army triumphant returned with the former Uyghur King’s corpse and the royal family members who not yet escaped to west. These prisoners arrived at Peking on 12 April 1760. To salute his army, the Manchu emperor had officials built a saluting platform with a few of attached structures for him to hold a great ceremony in the outskirts of Peking. After that, right next to the platform, he had a pavilion built with a four languages monument that included Manchu, Chinese, Mongolian and Chagatai Turkic in it to commemorate the saluting. During entire Manchu empire, multilingual documents include Uyghur from the imperial court are not rare. However, there were quite few inscriptions left. The author had studied one famous four languages inscription of Uyghur mosque in inner city of Peking in 1764. Yet this monument had not known and studied because of its location. The author will explain the historical background first, and analysis language features of the Chagatai Turkic part and give comparative analysis of the four languages texts, at the end is the transcriptions to the Chagatai Turkic part of the text and its English translation for the first time.

Key Words: East Turkistan, Chagatai Turkic, Peking, Multilingual inscription

1. Giriş

Orta Asya’da Çağatay Türkçesi ile yazılmış çok sayıda abide günümüze kadar ulaşmıştır. İlgi çekici olan Pekin’de de bu tür abidelerin bulunması ve korunmuş olmasıdır. Bunların çoğunluğu 6 Dilli (Mançuca, Çince, Klasik Moğolca, Tibetçe, Oyrat Moğolca ve Çağatay Türkçesi) “Bu Yerde Attan İn Abidesi”dir. Bu abideler, Yasak Şehrin doğu ve batı kapısının (*Dong Hua Men* 東華門 ve *Xi Hua Men* 西華門), Hanların Aile Ecdadı Tapınağı’nın (*Tai Miao* 太廟) ve Devlet Sahnesi’nin (*She Ji Tan* 社稷壇) kuzey kapısının, Süلالelerin Hanlarını Yüceltme Tapınağı (*Li Dai Di Wang Miao* 歷代帝王廟), Confucian Tapınağı (*Kong Miao* 孔廟), Orda Taoizm Tapınağı (*Da Gao Xuan Dian* 大高玄殿) kapısının dışından geçenlere At ve Arabadan İnme emrini veren abidedir. Bundan başka Pekin’de imparatorluk şehrinin güney duvarının yanında bulunan ulusal Uygur camisinin avlusunda yer alan dört dilli hacimli ve ünlü bir abide vardır.

Bu abidelerden başka tarafımızca, Pekin’de şimdiye kadar hiç bilinmeyen ve Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir abide bulunmuştur. Bu abide Doğu Türkistan’ı işgal etmiş olan orduyu kutlamak için yapılmış sahnenin abidesidir.

I. Abide Hakkında Temel Bilgiler

1759 yılında Qing Mançu Hanı Aysin’giro Hongli, Turfan ve Komul’daki Uygur Beylerinin yardımıyla sonunda bütün Doğu Türkistan’ı istila etmiştir. Zafer kazanan Mançu askerleri eski Uygur Hanı Hoca Cihan Hocam’ın kellesini ve batıya kaçamayarak esir düşen Han Cemaatlerini Pekin’e götürmüştür.¹ Bu esirler Pekin’e 12 Nisan 1760 yılında

¹ *Qing Shilu* (清实录) vol. 605, Renxu, İmparator Qianlong nın 25.senesinin 1.ayı.

gelmiştir.² Mançu Hanı bu zaferi kutlamak için Pekin'in dışında muhteşem bir tören sahnesi hazırlatmış ve buna ait binalar inşa ettirmiştir.³ Bu zafer kutlamasını hatırlatmak için törenden sonra sahnenin hemen yanına içinde Mançuca, Çince, Moğolca ve Çağatay Türkçesi'nden ibaret dört dilde bir abide ve üstüne de bir revak yaptırmıştır.⁴ Bu abidenin Çince kısmı Qing Sülalesi devrinde (1644-1912) meydana getirilmiş olan ve Pekin'in yerel kültürü ile ilgili bilgilerin yer aldığı ansiklopedik bir eserde yer almaktadır. Genel olarak bu abide, Doğu Türkistan'ın istila sebebinin ve bu sahnenin yapılış nedenini beyan eden Aysin'giro Hongli tarafından yazılmış bir şiirdir.

Bildiğim kadarıyla, Mançu İmparatorluğu hâkimiyeti süresince, Mançu Hanı'nın emri ile yapılmış Mançuca-Çince-Moğolca-Çağatay Türkçesi ile yazılan çok dilli abidelerden sadece bir kaç tane vardır. O devirde yapılmış bütün abideler içerisinde yalnızca söz konusu abide günümüze kadar en iyi şekilde ulaşmıştır. Ayrıca hâlâ, 253 yıl önce yapılmış olan taş revağın içinde bulunmaktadır. Bu abidenin bulunduğu yer Pekin'in güney batısından 40 km uzaklıktadır, yüksekliği 2.3 m, genişliği 2.2 m, diğer parçasının yüksekliği 1.28 m, genişliği 1.8 m dir.

II. Dil Özellikleri

Bu abide dil özellikleri bakımından Çağatay Türkçesi'nin son dönemlerine aittir. Metnin Moğolca'dan tercüme edildiği görülmektedir.⁵ Tercüme eseri olarak bu bir hükümet vesikasıdır. Kanaatimizce, bu mükemmel bir tercüme değildir. Yazıldığı dönemin ağız özellikleri ile kaleme alınmıştır. Bu nedenle bu gibi abidelerin morfolojik, söz dizimi ve leksikolojik özelliklerinin bilinmesi, 18-19. yüzyıllarda Doğu Türkistan sınırları içerisinde Çağatay Türkçesi ile ilgili araştırmalara önemli katkılar sağlar. Karşılaştırmalı Dilbilimi açısından değerlendirdiğimizde morfolojik, söz dizimi özellikleri bakımından abidenin dili incelendiğinde metnin Komul telaffuzunda yazıldığı kanaatine varılmaktadır.

Form 1:

² *Qing Shilu* (清实录) vol. 604, Xinyou, İmparator Qianlong nın 25.senesinin 2.ay1.

³ *Qinding Rixia Jiuwen Kao* (钦定日下旧闻考) vol. 133, Jingji.

⁴ *Qinding Rixia Jiuwen Kao* (钦定日下旧闻考) vol. 133, Jingji.

⁵ Hatalı çeviriler de söz konudur. Örneğin: Çağatay Türkçesi kısmının ilk cümlesinde "orduyu karşılamak için şehirden çıkıp önüne kendim gittim", ancak Çince ve Mançuca bölümde "orduyu karşılamak için şehrin güneyine kendim çıktım" diye yazılmaktadır ve Moğolca'da "emün-e" sözcüğü hem "güney" hem de "ön" anlamına gelmektedir. Örneğin: Çağatay Türkçesinde yazıtın tarihi "ejderha yılının ikinci ikinci ayının 27. günü", ancak Çince ve Mançuca bölümde "ejderha yılının ikinci ayının 27. günü" dür. Moğolca bölümde "ejderha yılı baharın ortasındaki ayın 27. günü" diye yazılmaktadır, çevirmen bu yerdeki "qabur un dumdadu sar-a" Moğolca ifadesini yanlış anlamıştır.

	Metindeki şekli	Çağdaş Uygur Türkçesi (standart)	Lehçe alanı	Anlamı
L1	ayliğä	aldığa	Komul-Turfan-Kaşgar	önüne
L3	mörküdüm	täzım qıldım	Komul	eğildim
L8	nayzä	näyzä	Komul	mızrak
L10	jötküp	yötkäp	Komul	değiştirip
L2	jidär	äjdihä	Belli değil	ejderha

Bu abidedeki Çince, Moğolca ve Mançuca'dan alıntı kelimeler aynı dönemdeki diğer eserlerden fazladır.

Form 2:

	Metindeki şekli	Orijinal kelime	Nerden geldiği	Anlamı
L4a	tayji	Tayji<taizi (太子)	Moğolca < Çince	Moğol soylu
L4b	qalqa	Qalqa	Moğolca	Kalka Moğol
L5	jangjung	Jiangjun (將軍)	Çince	general
L6	gung	Gong (功)	Çince	övgüye değer hizmet
L6	jonggar	Jegun gar	Moğolca	Cungar Moğol
L10a	amban	Amban	Mançuca < Moğolca	bey
L14	dulgä	Dugulağ-a	Moğolca	kask
L14	molung fozä	Manglong paozi (蟒龍袍子)	Çince	ejderha desenli elbise
L17	alban	Alban	Mançuca < Moğolca	resmi iş
L11	jäv xuy	Zhaohui (兆惠)	Çince	kişi adı
L11	fudä	Fude (富德)	Çince	kişi adı
L8~9	tängri tätkük-sän	Tngri yin tedkügsen	Moğolca	Qianlong (乾隆)

Bazı sözcüklerin yazılışı farklıdır.

Form 3:

	Metindeki şekli	Çağatay Türkçesi (Standart imlası)	Çağdaş Uygur Türkçesi (standart)	Anlam
L4a	tărăf	tărăf	tărăf	taraf
L4a	vaqt	vāqt	vaqt	vakit
L7a	yoqqar	yoqar	yoqqar	üst
L7a	aşmān	āsmān	asman	gökyüzü
L10	konā	kohnā	kona	eski
L13	bāhatur	bāhādur	batur	kahraman

Kısacası, bu abidedeki Çağatay Türkçesi ile yazılmış kısım daha çok ağız diline yakındır. Bu veriler yoluyla, eseri tercüme eden kişinin Orta Asya'nın geleneksel İslamî eğitim sistemini iyi bilmeyen Komullu bir Uygur olabileceği sonucuna varılabilir.

Bundan başka, Qing-Mançu Hanı Aysin'gioro Hongli'nin hâkimiyetinin son dönemlerinde Pekin'de hazırlanmış olduğu *Han'ın Emri ile Bitmiş Beş Dilin Mançuca Sözlüğü'nün* (Yu Zhi Wu Ti Qing Wen Jian 御制五体清文鉴) Çağatay Türkçesi kısmını kimin düzenlediği henüz bilinmemektedir. Çalışma yaptığımız abideyle *Han'ın Emri ile Bitmiş Beş Dilin Mançuca Sözlüğü* arasında özellikle söz varlığı açısından oldukça benzerlikler bulunmaktadır. Bu abidenin araştırılması *Han'ın Emri ile Bitmiş Beş Dilin Mançuca Sözlüğü'nün* incelenmesine de katkılar sağlayacaktır.

Bu abide sahip olduğu özellikler bakımından oldukça nadir karşılaşılan bir eserdir. Çünkü söz konusu eser Altay Dil Sistemindeki üç ana dilin (Moğolca, Mançuca, Türkçe) eş zamanlı dil malzemesini içeren bir abidedir. Qing hanedanlığı zamanında çok sayıda Moğolca ve Mançuca karşılaştırmalı eserler meydana getirilmiştir. Ancak bunların içerisinde aynı konuyu muhteva eden Mançuca, Moğolca ve Türkçe karşılaştırmalı olanları oldukça azdır.⁶ Çalışmamız hem Moğolca, Mançuca, Türkçe olmak üzere üç dilli olması ve hem de aynı konu çerçevesinde yazılmış bir eser olması nedeniyle ender bulunan bir abidedir.

III. Diğer Hususlar

Bu abide Qing Mançu Hâkimiyetinin 1759 yılında Doğu Türkistan'ı istilasını anlatan önemli bir yazılı kaynaktır. Bu tarihî olay Uygur ve Orta Asya Tarihini, Qing Sülalesi Tarihini ve Çin Tarihini derinden ve uzun bir müddet etkilemiştir. Hatta bu abidenin Çağatay Türkçesiyle yazılmış kısmı ile ilgili şimdiki kadar hiç bir çalışma yapılmamıştır.

⁶ Tabii ki hâlâ keşfedilmeyi bekleyen üç dilli eserler olabilir.

Bunlara ek olarak bugünkü Yeni Uygurların söz konusu abidenin yazıldığı dönemdeki etnik kimliği ile ilgili bir fikir de edinebiliriz. Bu kişilerin kendilerini eserin Çağatay Türkçesi ile yazılmış kısmında “Uygur” olarak değil “Musulman” olarak tanımladıkları görülür. Hatta Pekin'deki başka bir Mançuca-Çince-Moğolca ve Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan çok dilli bir abidede Uygur adı Çince terimle “Xuy Xä” (*Hui He*回纥) şeklinde tercüme edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, belki eserin yazıldığı dönemdeki bu “Musulman”lar günümüzdeki gibi kendilerini Eski Uygurların soyundan saymıyorlardı.

IV. Abidenin Çağatay Türkçesi Kısımının Transkripsiyonu⁷

Sıra	Metin
1.	čärik ni uluq-lap šähärdin čiqip ayligä özüm bardim räst
2.	süfä qilip
3.	tuğ tikip xizmät qilğan üçün räsmi bilän mörküdüm čärik-lägän köngül başdin oğri
4.	ning qiliğini köräy-li dep qäblä tărăfkä čärik ävvällanıp başlağan qalmaq tayjilar barini alıp barı ärgäšip kälip čärik čiqur mikin dep tola vaqt-lap-duq tutsaq dep tiläškä başladı bizning qalqa köčä-duğan yärdä äšli qoşulup olturup jubağanni kängrütüp äpsiz vä uşgä yätsä yaman üçün
5.	vāqtigä baqip birlik čärik čiqarip čağlap baqay-li dep ebärdük bu räst aning yärini ärgäšturup silap toqtasun dep köngül-lägän vāqtida aning üçün jang jung ni čiqarğan yosuni
6.	bilän tuğ gä mörküş ning yosuni äšli yürügüzgänni yoq bu yärni sarig tongguz yili gung qilğan uçurdin tururğan süzük taş ning xäti dä barini toqtatti hali jönggarning yäri ni

⁷ Yazıtın Çağatay Türkçesi kısmı ‘Talik’ yazı ile yazılmıştır. Ana metin ve sonsöz/tarih diye iki bölüme ayrılmıştır. Ana metin ve sonsöz/tarih iki sütuna bölünmüş ve 17 satırdır, sağdan sola sayfa boyunca yazılmış, noktalama işareti konulmamıştır. Çalışmamızın esasını oluşturan Çağatay Türkçesi ile yazılmış kısmın taş baskısı, 2012 yılında tarafımızca yapılmıştır. Transkripsiyonda Türkçe kelimelerin aksine, Arapça-Farsça alıntı kelimelerdeki uzun ve kısa ünlüler ayırt edilmektedir. ‘-’ işareti, orijinal metinde birleşik yazılmamış olan önceki ve sonraki iki yazılışın tek bir kelime olduğunu belirtmektedir. Bundan başka yine Çin Ulusal Kütüphanesi’nde bir adet taş baskısı eser bulunmaktadır.

7.	tüzäsä ma musulmānlarning bar aymaq-larini barini toqtatqanni rāst-la yoqqariqi āshmān	özlüp yürüp xizmət qılıp hāli hār nāčük yosun ni	Sıra-1	Sonsöz/Tarih	Sıra-2	Sonsöz/Tarih
	bābā-larim ning mā-dati bilān bolgani nāmā qorqmay muni ilgāri hisāb-lap qaydaq qilip yātšāy-li		1.	aq	1.	sābāb
8.	xiyāl qilmağan edi emdi quyaq nayzā ni saqlap urušiš ni yağılašiš ni toqtattim monga		2.	jidār	2.	din iş
9.	xizmət ni rāsti bilān bālgülāp xizməti ni čağlap kāšik yātšādım bugin tizim ni qučaqlatip körnüş		3.	yili	3.	ni köngüldä
10.	bārip jötküp yürügānni sorağanda	bizning rāsmi dā konā yosunda hār qaysi čārik čıqqanda jang jung amban-lar gung kötārip arqasıgā yangāndin kāyin bari yökünüp tizim ni qočaqlatip körnüş bārip yosun bilān yörüküzüp uluq-lap kötārgānni körsättim hāli ilgāriki rāsmi bilān ārgāšip yürügüzdü	4.	ikinči	4.	toqtatip
			5.	ikinči	5.	qilğan
11.	bir yoli köz açip yomgučā bāš yil boldi dep yadimaq bolup yānā xušhāl boldım bari		6.	ay ning	6.	tā'rīf
12.	bir köngül-lük üçün tümān ning yāri bolsā ma nemā dalda boladuğan uçuri bar xušhāl-liq mubārāk		7.	yigirmä		
13.	uluq xizmətni fütüzüp asti köngül egüdek nāgmā-lārnı qıldurup yandı janga mā bāhatur		8.	yättisidä	8.	tāngri
14.	jang jung bolup bāxt-liq jang jung üçün quyaq dulgā ni salip molung fozā ning igini		9.	yağılaşqali	9.	tātkük-sān
15.	kiyip-tu bu čārik ni toqtatip xāt ni yasap dunyā ni dep tā'rīf qilmang-lar mundin keyin		10.	barğan jangjung	10.	xān ning
16.	xāt qā māyl qilip čārik ning āsbābi gā köngül-siz bolmang-lar basip yanip kālgāngā yosun ni		11.	jāv xuy fudā	11.	pitkän
17.	saqlap alban ning işigā kāčik köngül-lük bolup kāčäsā yarašadu		12.	yānā bararluq		
			13.	čārik-lār gā		
			14.	šāhārdin		
			15.	čiqip uluğlap		
			16.	yosuni		
			17.	qilğan		

V. Abidenin Çağatay Türkçesi Kısmının İngilizce Tercümesi⁸

I went outside the city myself to the front of the army to salute them, I had the altar built and the banner erected well, worshiped according to proprieties for the fulfilled mission. To use military forces in my mind was just to have a look what the culprit would do. *At the beginning, use military forces in the west because of Mongolian nobles took all their subordinates came to surrender and begged: "We have expected for long time if (you) would dispatch (your) army." If let them stay at the area our Khalka Mongolian used to rove to, it would expand their contradictions. And to avoid to meet their edge (of the army), we picked up an opportunity dispatched one army to try off. I really just wanted to make them to pledge allegiance and to pacify them, so did not hold the general-dispatch and the banner-worship etiquettes. This had been mentioned all on the monument for exploit-*

⁸ İtalik yazı tipi tarzındaki cümleler orijinal yazıtta daha küçük bir yazıyla yazılmış yazıt notlarıdır.

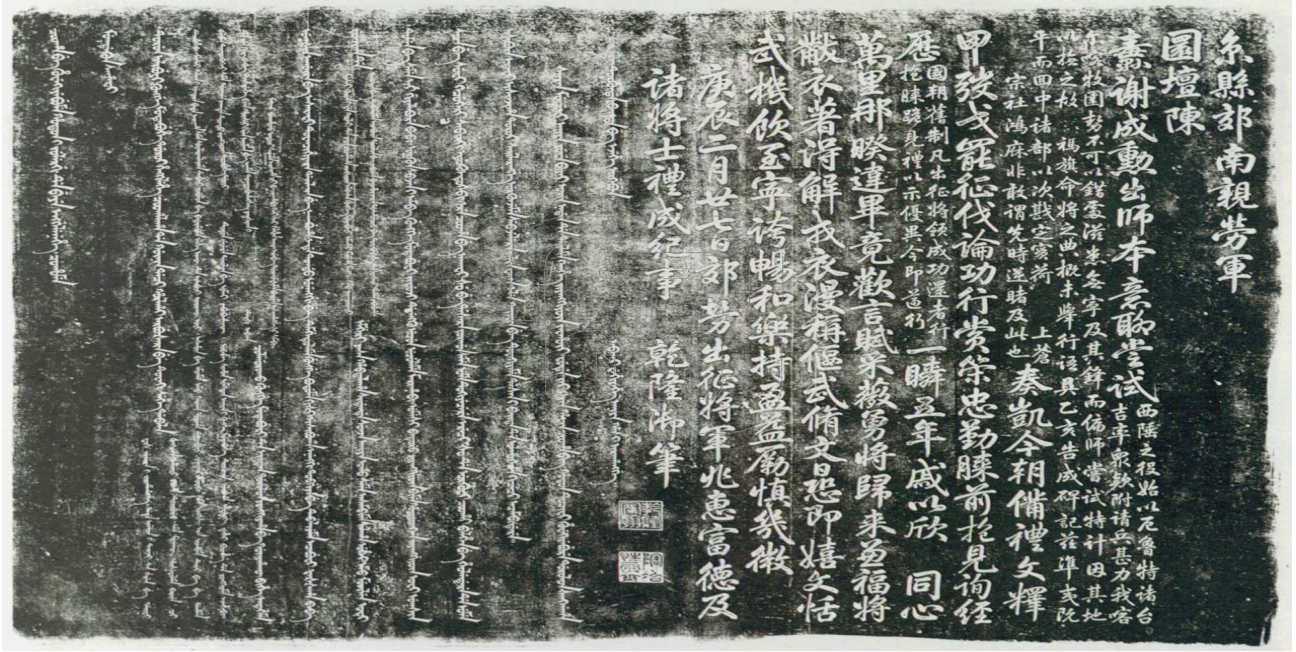
accomplish erected in the year of yellow boar. Now the land of Junggar Mongolian is suppressed, even all the tribes of Musulman all have been calmed. This is really accomplished with the help of overhead heaven, my forefathers. We do not dare plan it before how we achieve that. Outstanding mission had been done now, all kinds of salute I had not thought before, now I had the armor-lance kept, fighting-attacking stopped. So I write down the merit with their dedication, award appropriate grace to their merit. Today hold the knee-hug- meet, when I ask the past course, In our custom, the old saluting etiquette is holding knee-bending-hug-meeting etiquette after the general-officials of each dispatched army rendered meritorious service came back, I have it arranged. Now it has followed the former custom. I recollect it is five

years already just in like winking, I also feel happy now. By everyone was of one mind, even ten thousand (miles away) land cannot escape (from being conquered). Joyful gratifying great mission is completed, come back with happy melody. Valiant general turned blessed general, take off the armor-helmet wear the dragon pattern robe. Do not flaunt that it is a world without military action only work on literature, since now develop literature at will but do not neglect the weapons. Keep the greet etiquette for coming back conquest army, to court affair should be cautious.

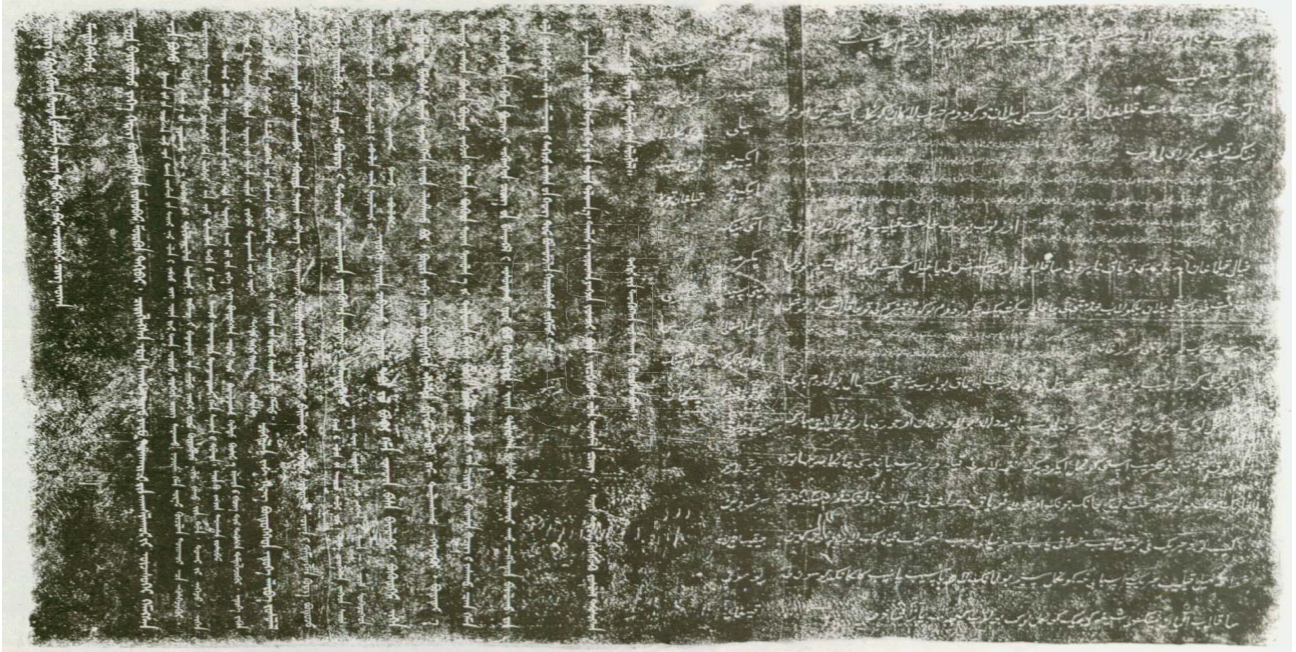
On the 27th of the second second month of dragon year”, go out of city for holding the saluting etiquette ceremony for General Zhaohui (General) Fude and all the armies who went fighting, written by Emperor Qianlong.

VI. Abidenin Taş Baskısı Fotoğrafi

Mançuca-Çince Tarafı

Moğolca-Çağatay Türkçesi Tarafı

Kaynakça

Qing Shilu (清实录), Pekin: Zhonghua Book Company, 1987.
Qinding Rixia Jiuwen Kao (钦定日下旧闻考), Pekin: Beijing Guji Neşriyat, 1983. *Wuti Qingwen Jian* (御制五体清文鉴), Vaseda Üniversitesi Kütüphanesi